

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Наталія САВЧЕНКО (Кіровоград)

Однією з проблем, що є актуальною останнім часом і розглядається у світовій та вітчизняній філософській та психолого-педагогічній науці про людину, є проблема соціалізації особистості. Теорія соціальних ролей й теорія соціалізації розвивалися інтенсивно після 1945 року на Заході. Вони

виникли на основі теорії “людської комунікації” соціолога і філософа Дж. Мида. Її суть полягає в тому, що людина розвиває здатність до самоототожнювання в процесі взаємодії з іншими людьми в міру того, як вона вивчає різні соціальні ролі: роль дитини, дорослого, учня, вчителя тощо.

З того часу поняття соціалізації було запозичене з теорії американського прагматизму і розвинуте теоретиками німецької педагогічної науки. Соціалізація розглядається як “вростання” людини у суспільство, що її оточує [11, с. 81].

Концепція соціалізації охоплює концепцію становлення та розвитку особистості й концепцію контактів людини із соціальним світом, що її оточує, і який впливає на неї, викликаючи певні реакції та дії. Отже, відбувається процес взаємодії на основі індивідуально-соціальної полярності. Одночасно, особистість, “вступає” до соціального оточення. При цьому соціалізація інтерпретується не тільки як забезпечення людини зразками нормативної поведінки у суспільстві, а й як створення між людських взаємин, без чого її особистість розвивалася б не повноцінно. Тобто людина не може розвиватися як особистість без суспільства, але й особистість не повинна “абсолютно розчинятись в абсолютному колективі” [10, с. 4]. Соціалізація не означає, що людина повинна пристосовуватись, дозволяти себе “соціалізувати”. Вона вільно вибирає лінію своєї соціальної поведінки, розглядаючи інших людей як рівноправних та рівноцінних соціальних партнерів [11, с. 82].

Отже, соціалізація – це процес, при якому індивідуум визначає свій особистий розвиток, сприяє йому, тобто своїй персоналізації, у процесі взаємодії із своїм соціальним навколишнім середовищем, таким чином самовизначаючись в соціальному і духовному самошуванні.

В нашому сьогоденні, на думку зарубіжних і вітчизняних авторів (Д.І. Фельдштейн, М.Р. Гінзбург, Є.О. Климов, І.С. Кон, Н.С. Пряжников, С.Л. Рубінштейн, Л.І. Божович, П.С. Писарський, Г.А. Цукерман, В. Франкл та ін.), актуальність вивчення становлення особистісного самовизначення обумовлена, в першу чергу, тим, що кожне нове покоління молоді здійснює самовизначення по відношенню до іншої системи (ієрархії) цінностей, які існують у суспільстві. Дестабілізація соціального життя, нестабільність суспільства в цілому і, зокрема, криза звичних норм і цінностей, задають потенційно-об’єктивні труднощі у самовизначенні. Загострення потреби у вирішенні проблеми особистісного самовизначення визначається тим, що від вірного вибору залежить подальший розвиток і становлення особистості.

Розкриваючи зміст особистісного самовизначення, Шарлот Мюллер зазначає, що самовизначення – це спроможність індивіда ставити такі цілі, які найбільш адекватні його внутрішній суті. Чим зрозуміліше і чіткіше у

людини виражене самовизначення, тим імовірніша самореалізація. Адже самореалізація – це процес, в якому передбачається усвідомлення особистістю того, чим вона володіє і чого вона хотіла б досягти, а також вибір практичних дій для втілення досвіду в реальну дійсність, закріпленого у визнанні цих досягнень іншими. Самореалізуючись, особистість розвивається.

Ф. Пьорлз, розмірковуючи над сутністю особистісного самовизначення, говорив, що особистість, яка встала на шлях самовизначення, спроможна перебороти потребу шукати опору в зовнішній підтримці, бо їй властива спроможність цілком спиратися на себе – робити самостійний вибір, займати свою позицію, бути готовою до нових змін свого життєвого шляху. Така людина перестає залежати від зовнішніх оцінок, вона схвалює себе і знаходить внутрішню основу в самій собі, її думка не зажата і не зафіксована рамками стандартних інтерпретацій, а, навпаки, безперервно розгортається і відповідає на ситуацію тут і тепер.

Вітчизняний психолог С.Л. Рубінштейн розглядає самовизначену особистість як суб’єкт, що зможе вибудовувати лінію свого життя, об’єднуючи різні послідовні дії, форми діяльності, спілкування. С.Л. Рубінштейн зазначає, що особистісне самовизначення виступає в якості особистісної свідомості і активності, що виконують функцію організації, регуляції, забезпечення цілісності життєвого шляху людини.

На думку Л.С. Виготського, самовизначення відбивається у готовності людини свідомо і самостійно планувати і реалізовувати перспективи свого розвитку.

Отже, такі погляди на особистісне самовизначення дозволяють досліджувати людину в перспективі свого розвитку, свого можливого становлення. Іншими словами, з точки зору того, ким вона може бути і повинна ще стати, а не того, якою вже емпірично є. Ефективність самовизначення залежить від того, наскільки в процесі виховання дорослі акцентують увагу на формуванні у дітей інтересу до оточуючого життя, потреби в активному відношенні до тої діяльності, в яку вони включаються.

Л.І. Божович акцентувала увагу на тому, що потреба в самовизначенні виникає на певному етапі життєдіяльності людини. І.В. Дубовина, підтверджуючи цю думку, виділяє такі ознаки психологічної готовності до самовизначення: сформованість на високому рівні всіх психологічних структур, насамперед самосвідомості; розвиненість потреб, що забезпечують внутрішнє багатство особистості, серед яких головне місце займають моральні

установки, почуття, часові перспективи, ціннісні орієнтації, життєвий сенс; становлення передумов індивідуальності як результат розвитку й розуміння своїх інтересів, здібностей, особливостей.

На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що підґрунтям самовизначення є особистісне самовизначення, яке здійснюється в сфері цінностей і являє собою активне визначення власної позиції відповідно до соціально значущих цінностей. Так, М.Р. Гінзбург зазначає, що особистісне самовизначення – це самовизначення відповідно до цінностей, які задають особистісно значущу орієнтацію на досягнення певного рівня в системі соціальних відношень. Вагомість ціннісного самовизначення пояснюється тим, що, по-перше, є генетично висхідним; по-друге, є визначальним для розвитку всіх інших видів самовизначення. Тому, важливим елементом визначеності особи є її ціннісні орієнтації. Ціннісні орієнтації доцільно уявити як внутрішнє начало людської діяльності. У цьому напрямку процес формування ціннісної орієнтації особистості є формування особистості в умовах її соціального оточення. Ціннісна орієнтація є стійким і цілісним соціальним утворенням, в якому концентрується увесь досвід, нагромаджений людством протягом свого існування. Обираючи ту чи іншу цінність, людина формує свого роду довгостроковий план поведінки і діяльності, визначає її тривку смислової перспективи. Якщо мотивація дає відповідь на питання, ЧОМУ, ДЛЯ ЧОГО людина діє певним чином, то ціннісна орієнтація висвітлює те, ЗАРАДИ ЧОГО вона діє, чому присвячує свою діяльність, зокрема, у сфері культури і мистецтва. Але що означає це поняття у філософській, соціологічній і психолого-педагогічній науках?

Поняття “цінність” у філософський обіг ввели у 60-х роках XIX століття німецькі неокантіанці Г.Лотце, Г.Коген та інші. З того часу це поняття, потреба в якому стала досить актуальною, завоювало міцні позиції у філософії, соціології, психології, культурології, педагогіці та інших науках соціально-гуманітарного профілю. Першими її дослідниками були філософи і соціологи, а вже згодом воно привернуло до себе увагу психологів, культурологів і педагогів. Але предметом більш глибокого вивчення проблема цінностей і ціннісних орієнтацій людини фактично постає з початку 1960 років. Її першими вітчизняними дослідниками стали В.П.Тугарінов, Л.Н.Столович, Б.О.Чагин, І.С.Попов, М.С.Каган, В.О.Василенко, В.М.Квачахія, Н.З.Чавчавадзе та інші.

Одна з найпоширеніших дефініцій цінності, яка довгий час була загальноприйнятою у нашій літературі, визначала цінність як суб'єктивну значущість певних явищ реальності, тобто їх сенс з точки зору людини, суспільства та їх потреб. У цьому ракурсі ціннісний (аксіологічний) підхід до дійсності розглядався як пряма протилежність підходові пізнавальному, гносеологічному.

Так, якщо в межах останнього, особу цікавить об'єктивна сутність речей самих по собі, які вони є, то ціннісний підхід спрямований на з'ясування того, яке значення ці речі або явища можуть мати для людини або суспільства з точки зору їх потреб та інтересів.

Водночас практика сучасного життя підказує й інше розуміння цінностей. Наприклад, коли говориться про вищі духовні вартості, цінності справжнього, високого мистецтва, цінності історії й культури (а необхідність свідомого ставлення до них нині навряд чи хто наважиться заперечувати), стає дедалі очевиднішим, що їхнє призначення не може бути зведене лише до задоволення потреб людського суб'єкта. Навпаки, самі ці цінності, їхня наявність певною мірою визначають сенс існування останнього. Вони не просто задовольняють його потреби, а в певному розумінні духовно творять або відроджують людину з усіма її потребами, інтересами, смаками тощо. Кожна справжня зустріч з мистецтвом, із кращими духовними здобутками людства відроджує, оновлює, внутрішньо збагачує особистість, насичує її існування незвіданим доти сенсом, – і це є не менш благойним для людини, ніж будь яке задоволення її кінцевих потреб.

Різні аксіологічні теорії фіксують приблизно одні й ті ж класи цінностей, узагальнюючи досвід ціннісного ставлення до них людини. Так, німецький філософ-неокантіанець Г.Ріккерт вважає, що існує шість галузей цінностей: наука, мистецтво, релігія, мораль, досконале життя і божественна любов [5, с. 152-180]. Польський дослідник Р.Інгарден у своєму варіанті феноменологічної аксіології виділяє цінності вітальні (життєві) та цінності культурні. Перші включають у себе утилітарні цінності, вартості корисності, а також цінності задоволення; другі – це цінності пізнання, естетичні цінності, вартості соціальних звичаїв і моральні цінності в етичному розумінні. І якщо основою системи класифікації цінностей Г.Ріккерт вважав їх вихід “із оцінного відношення суб'єкта [5, с. 51], то Р.Інгарден у праці “Що ми знаємо про цінності” писав, що залишається відкритим питання про принцип поділу всіх цінностей і основних їх родів.

Словацький дослідник Я.Гудечек зазначає, що теза відповідно до якої цінність є ставлення людського суб'єкта до об'єкта, спирається на положення, що тільки людина підходить до матеріальних передумов своєї життєдіяльності як дійсний суб'єкт. Ціннісні ставлення суб'єкта до зовнішнього світу опосередковані орієнтацією людини на інших людей, на суспільство в цілому, на розроблені суспільством і пануючі в ньому ідеали, погляди і норми. Ціннісні відношення - це в основному суспільні, міжособистісні ставлення [1, с. 102]. Його колега С.Ангелов теж підкреслює: "Цінності - типово соціальний феномен, який позначає предмети, речі, властивості й ставлення до дійсності, ідеї, норми, цілі та ідеали, явища природи і суспільні явища, що нехай створені, спроектовані або не створені людиною, слугують здійсненню соціального прогресу і розвитку людської особистості".

Першим серед російських дослідників цієї проблеми був В.П.Тугарінов. Обґрунтована ним концепція, надовго отримала методологічне значення як для філософсько-естетичного, соціологічного, так і психолого-педагогічного аспектів теорії цінностей. В.П.Тугарінов окреслив цілу низку, "гніздо" аксіологічних понять: цінність, віднесення до цінностей, ціннісне ставлення, оцінка, предмет оцінки тощо. За В.П.Тугаріновим "цінність є суттю тих явищ природи і суспільства, що виступають благом життя і культури людей певного суспільства або класу в якості дійсності або ідеалу" [7, с. 3].

Цінності життя і культури вчений поділяв на матеріальні, соціально-політичні та духовні. При цьому він вказував на співвідношення у них суб'єктивного і об'єктивного, абсолютного і відносного елементів.

Дослідник переконує, що вчення про цінності - одна із найбільш актуальних проблем філософії" [7, с. 14]. Якщо розглядати подальше взаємовідношення окреслених В.П.Тугаріновим категорій, то в цьому аспекті акти пізнання, оцінки і практики людина здійснює тому, що мотивується потребами, інтересами і цілями, які виникли із останніх. Орієнтація суб'єкта на окремі цілі відіграє велику роль при формуванні стійкості особистості і її саморегуляції. К. Левін в своєму топологічному вченні про особистість, розглядаючи вирішальне значення перспективних цілей для психологічної структури і поведінки суб'єкта, довів, що цілі, які ставить перед собою людина, наміри, які вона приймає, є своєрідними потребами. І чим більш широким є "життєвий простір", в який включений індивід, тим більше значення мають віддалені цілі. Ціннісні орієнтації суб'єкта на ці майбутні цілі підпорядковують собі проміжні і тим самим спрямовують поведінку, емоції і

моральний стан суб'єкту. Якби людина не мала ніяких потреб й інтересів, то вона була б позбавлена стимулів до здійснення цих процесів, зокрема й оцінки".

Водночас цінності, за образним формулюванням О.Г.Дробницького, - це "світ предметів, що ожили" [2, с. 15]. А "оживають" вони за умови, коли в процесі практики, немов олюднюються і знаходять значення для людини й суспільства.

Адже цінності відіграють важливу роль як у формуванні особистості, так і в загальному розвитку суспільства, виконуючи при цьому дві основні функції.

Перша з них полягає у тому, що цінності виступають основою формування і розвитку ціннісних орієнтацій людини. Інша ж зводиться до того, що цінності мотивують діяльність і поведінку особи, оскільки орієнтація людина у світі і прагнення до досягнення мети теж обов'язково співвідносяться з вартостями, які входять до внутрішньої структури особи. Так, ґрунтовно аналізуючи поняття "цінність", Я.Гудечек досить розгорнуто визначає два основні її значення:

1. Цінності у сенсі об'єктивно існуючих предметів, подій, ідей, якостей матеріальних і духовних продуктів тощо, в яких розміщується атрибут цінності, і ті, що існують незалежно від суб'єктивних оцінок людей.

2. Цінності у розумінні значущості для індивіда.

Останнє значення розглядається у трьох вимірах:

а) цінністю можна вважати якості речей, на які спрямовані зусилля людини або які задовольняють її потреби;

б) цінностями можна назвати і позитивно оцінювані з позицій суб'єкта об'єкти;

в) під цінністю також розуміють критерій, за яким будь-які об'єкти підлягають оцінці.

Цінності мають неабиякий сенс для буття людини як в матеріальній, так і в духовній сферах, бо вони інтегрують її позиції відносно будь-яких об'єктів; допомагають вирішувати, які з них будуть оцінені позитивно, які негативно, а які визначатимуться як особливо суттєві [1, с. 103].

Отже існують принаймні два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, - і цінності, які, навпаки, надають сенсу існуванню самої людини. Цінності, які обслуговують самоствердження людської особистості, якою вона є, - і цінності, котрі творять і відроджують людину в новій якості.

В межах проблеми, що розглядається рекомендуємо дотримуватись загальної концепції цінностей як відношення об'єктивних властивостей явища або предмета до духовних

потреб, інтересів, ідеалів і смаків людини. Перелічені категорії мають розглядатися у відношенні “суб’єкт-об’єкт”. Окрім цього, самі цінності та орієнтації на них мають аналізуватися і в соціально-психологічному відношенні “особа-суспільство”. Адже різноманітність цінностей породжується багатогранністю суб’єктивно-об’єктивних і особистісно-суспільних відношень, що включені у практичну діяльність людей.

Для загального розуміння природи цінностей і ціннісно-орієнтаційної діяльності особливого значення набуває ставлення суб’єкта до іншого суб’єкта і до тих спільнот, в які ці суб’єкти об’єднані, починаючи від малих груп і закінчуючи соціальними класами, народами і людством у цілому. Бо ж і комунікативна, і ціннісно-орієнтаційна діяльність людини не може здійснюватись поза соціально-психологічною системою “особа-суспільство”. Щоб глибше усвідомити зв’язок між соціально-діяльною сутністю людини та її ціннісними орієнтаціями буде доцільним розглядати особу з точки зору її соціальної активності.

Тут спрямованість і зміст соціальної активності особи характеризує її ціннісна орієнтація, котра сприяє усвідомленню, як і чому певні явища знаходять своє відображення у свідомості конкретної людини, в її системі цінностей; як вона орієнтується в такій системі та в якому напрямку цінності й ціннісна система у свою чергу орієнтують людську поведінку. Тому ціннісна орієнтація - досить складне утворення, котре відображає різні рівні й форми взаємодії суспільного та індивідуального в особі й усвідомлення нею навколишньої дійсності. Не випадково проблема цінностей і орієнтацій на них широко впроваджується у дослідження соціологів і соціальних психологів. У конкретно-соціологічних дослідженнях ця категорія співвідноситься з категоріями мотивації та управління діяльністю людей та їх об’єднань. А в психологічних і соціально-психологічних – з категоріями, що віддзеркалюють механізм поведінки, діяльності людини та їх регуляцію.

Сучасні вчені визначили досить широкий спектр функціонування ціннісних орієнтацій, з’ясувавши, що це фактор, який поряд з досвідом людини здійснює відбиток на її емоційну сферу, переживання особистості. Досить розгорнуто розглянутий вплив ціннісних орієнтацій на інші елементи особистісної структури індивідуума соціальним психологом І.Т.Левикіним: “Ціннісна орієнтація може вважатись як внутрішня потреба самої особи, коли деякі цінності “інтеріоризуються” (тобто входять до внутрішнього стану особистості) і виступають як бажання, інтереси людини [4, с.

55]. Е.В.Соколов у праці “Культура й особистість” теж впевнений, що спрямованість і зміст усіх психічних процесів, включаючи найвищі, регулюються ціннісними орієнтаціями. Ним виявлені їх п’ять основних функцій: 1/експресивна, 2/адаптивна, 3/захисна, 4/пізнавальна, 5/внутрішньої координації. Перелічені автором функції теж засвідчують, що спектр дії ціннісних орієнтацій досить широкий.

Шлях запропонований дослідниками-соціологами виявився вельми плідним. Завдяки своєму інструментальному характеру зазначені ними підходи надають можливість не тільки прояснити місце і роль ціннісних орієнтацій як самостійного феномена, але й дають змогу розв’язати широке коло питань, пов’язаних з вивченням різноманітних видів діяльності та поведінки людини. У колективній монографії “Теоретична і прикладна соціальна психологія” зазначається, що переведення всієї сукупності поглядів, переконань, соціальних вмінь і відношень особистості у практичну поведінку і в продуктивну діяльність здійснюється через специфічні соціально-психологічні механізми: ціннісні орієнтації та соціальні установки. А ціннісні орієнтації та фіксовані соціальні установки, які виражають ставлення особистості до навколишнього світу, пов’язані з її потребами [6]. Як впливає із наведених визначень, ціннісна орієнтація спирається на певну систему установок, що є зв’язуючою ланкою між потребами особи та її мотивами. Вона стає перехідною властивістю (модусом) цілісного суб’єкта, оскільки потреба може втілюватись у різних мотивах. Якщо ж установка виступає як готовність особи до певних дій у відповідності до бажаних моделей про довершеність, то така установка набуває форми ідеалу. Останній виникає на ґрунті вищих життєвих мотивів-цілей, в яких відбивається “дійсно людське в людині” (О.М.Леонтьєв).

У цьому аспекті слід зазначити, що взявши за основу, згідно з теорією Д.М.Узнадзе [8], механізм створення установки, В.О.Ядов розвинув можливість цієї концепції стосовно процесів соціальної поведінки особи. Теорія В.О.Ядова надає можливість умовно виділити у структурі ціннісних орієнтацій три рівні: 1/когнитивний (погляди, судження, переконання, цінності); 2/емоційний (переживання особою власної зацікавленості в об’єкті); 3/поведінковий (спрямованість і практична готовність діяти). Вчений слушно зазначає, що включення ціннісних орієнтацій у структуру особистості дає можливість визначити найбільш загальні соціальні детермінанти мотивації поведінки, джерела якої слід шукати в соціальній-екологічній природі суспільства, його моралі, ідеології, культурі, в особливостях

соціально-групової свідомості того середовища, в якому сформувалась соціальна індивідуальність і де проходить її повсякденна життєдіяльність [9, с. 89-106].

А.Г.Здравомислов у праці “Потреби. Інтереси. Цінності” також відзначає провідну роль ціннісних орієнтацій у становленні всієї мотиваційної сфери особи: “Ціннісні орієнтації - найважливіші елементи структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань і прагнень” (3, 190). Отже чимало дослідників (С.Ангелов, В.Андрущенко, В.Вічев, В.Водзинська, Х.Вяят, Я.Гудечек, А.Здравомислов, А.Маргуліс, О.Хмельов, О.Свіблова,

А.Мітрікас, В.Лісовський, Н.Смелзер, В.Ядов та ін.), відносячи ціннісні орієнтації до найважливіших компонентів структури особистості, вважають їх інтегративною характеристикою суб'єкта.

З наведених визначень можна виділити основні напрямки, які обумовлюють рівень застосування означеного поняття. По-перше, його тісний зв'язок з установкою; по-друге, вказівка на те, що ціннісні орієнтації є найважливішим компонентом структури особи. А узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що розглядаючи зміст поняття “ціннісні орієнтації” особи і маючи на увазі різні рівні дослідження і узагальнення цієї категорії, можна стверджувати, що це один із видів ціннісних ставлень, які означають перевагу тих чи інших значущих для суб'єкта об'єктів. Ціннісні орієнтації характеризуються і як важливий елемент особистісної структури, зміст якої

визначають почуття, інтереси, потреби, ідеали, здібності, смаки й установки людини.

Таким чином, дуже важливо приділяти увагу становленню ціннісно-орієнтаційної складової особистісного самовизначення, бо становлення даного центрального новоутворення пронизане внутріособистісною суперечливістю, яка виражається не в “слабкості волі, а слабкості цілі”.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гудечек Я. Ценностная ориентация личности // Психология личности в социалистическом обществе: Активность и развитие личности. – М.: Наука, 1989. – С. 102-110.
2. Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов. – М.: Наука, 1967. – 233 с.
3. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
4. Левыкин И.Т. Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. – М.: Мысль, 1975. – 256 с.
5. Риккерт Г. О системе ценностей. – Логос, т.1, вып.1. СПб. – М., 1914. – С. 152-180.
6. Теоретическая и прикладная социальная психология / Отв. Ред. А.К. Уледов. – М.: Мысль, 1988. – 335 с.
7. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 180 с.
8. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. – Тбилиси: Изд-во АН Груз ССР, 1961. – 210 с.
9. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89-106.
10. Besk W. Grundzuge der Sozialpsychologie, – Muenchen, 1956.
11. Ortner R. Personalisation und Bestimmung des Menschen, – Universitaet Bamberg, 1990.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Савченко Наталія Сергіївна – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: теорія і практика освіти молоді у Польщі та в Україні.